

POLITIKAI BIZALMI VÁLSÁG

Balázs Zoltán

(PhD, habil. egyetemi docens, PPKE BTK, Szociológiai Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

Az esszében a politikai bizalmi válság problematikáját elméleti szinten igyekszem tisztázni. A válság és a bizalom elemzése után a bizalmi válság mibenlétét határozom meg. Ezt követően négy alapvető politikai bizalmi viszonyulást különítek el és elemzek: a polgárok közötti, a politikusok közötti, a politikusok és támogatóik közötti, végül a politikai elit és a választók közötti viszonyt. Felfogásom szerint általános „politikai bizalmi válságról” gyakorlatilag soha nem érdemes beszélni, annál inkább az egyes politikai viszonylatokban fellépő szereplők közötti bizalmi válságokról. Végül illusztrációképpen utalok a magyar politika néhány idevágó összefüggésére, a fenti viszonyok terminusaiban.

KULCSSZAVAK ■ válság ■ bizalom ■ politikai kapcsolatok ■ elit ■ politikus ■ polgár

BEVEZETÉS

A rendszerváltás óta eltelt éveknek szinte mindegyikében találunk olyan fontos politikai kijelentést, amely súlyos válságot, problémát, katasztrófaközeli állapotot diagnosztizál. A Horthy-rendszer restaurációja versus az idegen erőknek való teljes kiszolgáltatottság; a leszakadók arányának drámai növekedése versus a fogyasztói kultúra fékevesztett terjedése; a küszöbön álló államháztartási csőd versus a magyar tőke megfojtása – ezek a párok egyúttal bizonyos bal- és a jobboldali preferenciákhoz is igazodnak, drámai hatásúak, s jól mutatják a válságérzékelés politikai szubjektivitását is. Természetesen soha nem teljesen légből kapott állításokról van szó, ám az ennyire általános, helyzetértékelésszerű kijelentések elkerülhetetlenül valamilyen politikai irányba is húznak.

A „bizalmi válság” megállapítása az imént idézett példaktól némileg eltér. Egyrészt abban, hogy még azoknál is általánosabb; másrészt abban, hogy – legalábbis ebben a formájában – még nem nevezhető sem jobb-, sem baloldali vesszőparipának. Az alábbi eszmefuttatásban ezért – néhány szakirodalmi, módszertani megjegyzés után – a bizalmi válság problematikáját általában igyekszem tisztázni, majd a négy alapvető politikai bizalmi viszonyulást különítek el és elemzek, végül illusztrációképpen utalok a magyar politika néhány idevágó összefüggésére.

A bizalomról ma már elég széles körű irodalom áll rendelkezésre. Ennek áttekintésére nincs módom, annyit érdemes megjegyezni, hogy a Russell Sage Foundation immár évek óta rendszeresen és tervezetten publikál a bizalom

elméleti és gyakorlati kutatásának eredményeit feldolgozó tanulmányokat és monográfiákat, Russell Hardin vezetésével; a nagy közvéleménykutató szervezetek, a kormányok, az Európai Bizottság pedig rendszeresen rendelkeznek meg bizalmiindex-kutatásokat, illetve követik nyomon ezek változásait.¹ A makroszociológiai kutatások országos szintű összehasonlításokat és elemzéseket is lehetővé tesznek.² A Medián Magyarországon is rendszeresen közöl ilyen indexeket, de tőle független szociológiai kutatások is rendelkezésre állnak (Utasi Ágnes munkássága mindenképpen megemlítenendő),³ elsősorban makroszinten, másodsorban – a helyi politika, illetve bizalmi hálózatok kutatásának termékeként – mikroszinten (a gazdaság mikrovilágának bizalmi problémáival jóval kevesebb hazai kutatás foglalkozik, jóllehet szükségességét a tranzakcióközpontú, institucionalista irányzatot követő közgazdászok egyre erőteljesebben hangsúlyozzák). A bizalom elméleti problémáinak magyarul is hozzáférhető klasszikusa F. Fukuyama könyve,⁴ ezen túlmenően viszont elég kevés irodalmat találunk. Saját, korábban publikált elgondolásaim, észrevételeim a bizalommal kapcsolatban szintén elsősorban elméleti és fogalmi összefüggések, problémák tematizációi, s az alábbiakban is csak utalásszerűen hivatkozom empirikus kutatásokra.⁵ Úgy vélem, nem érdemes addig komoly kutatásokhoz hozzáfogni, amíg a bizalom lehetséges jelentéseit, értelmezéseit és félreértelmezéseit, más viszonyokkal való összefüggéseit nem próbáltuk meg kezelhető formába hozni.

FOGALMAK

Mit jelent tehát a bizalmi válság? Hogy erre a kérdésre felelhessünk, a bizalom és a válság jelentését is tisztáznunk kell. Mindkettő külön-külön is fölöttébb összetett feladat, amelyet itt csak egészen vázlatosan van lehetőségem megoldani. A *válság* kifejezést itt olyan súlyos kollektív diszkomfortézként határozom meg, amelynek valamilyen mérhető (pl. statisztikailag), ténybeli (ez lehet morális tény is) – s éppen ezért: vitatható alapja van. Ennélfogva például a „személyes válság” kifejezés csak analógia, a válság igazi értelme valamilyen közösségi összefüggésrendszerben bontakozik ki. Sokféle diszkomfortézés terjedhet el egy-egy közösségben, de a válság fogalmához kétségkívül valamilyen súlyosságmozzanat tapad. Sokféle közösség kerülhet válságba, értelemszerűen bizalmi válságba is, a továbbiakban azonban csak a politikai közösséget érintő válságra korlátozom a figyelmet.

A *bizalom* pedig olyan aszimmetrikus vagy szimmetrikus viszonyulás, amelyben legalább az egyik fél vagy arra *számít*, hogy a másik fél jóindulatúan, kompetensen, az ő érdekében jár el; vagy *nem számít* ennek ellenkezőjére; vagy legalábbis úgy viselkedik, mintha ilyen megfontolások vezérelnék.⁶

Ehhez a meghatározáshoz néhány értelmező megjegyzés tartozik. 1) A bi-

zalom lehet kölcsönös, de lehet egyoldalú: az egyik fél megbízik a másikban, a másik pedig ennek tudatában van (ennek híján legfőljebb ráhagyatkozásról beszélhetünk). 2) A „számítás” itt nem kalkulációt, valószínűségi becslést jelent, ami nehezen volna összeegyeztethető a bizalom intimitásmozzanatával, hanem csupán „igazított cselekvést”, a felsorolt szempontok (jóindulat, kompetencia, érdek) figyelembe vételét. A szakirodalomban két megközelítés köré csoportosíthatók a bizalom meghatározásai: az egyik az ún. kognitív, a másik a nem kognitív megközelítéstípus. Az előbbi sem tisztán kalkulációval azonosítja a bizalmat, az irányzat klasszikusa, R. Hardin szerint az, akiben megbíznak, a megbízó érdekében jár el, de hogy ennek pontosan mi az oka (szimpátia, közös érdek stb.), az voltaképpen lényegtelen, az a fontos, hogy a megbízó úgy tudja (arra számít), hogy a másik fél az ő érdekét tartja – az adott ügyben, témában – a szeme előtt. A nem kognitív irányzat képviselői a bizalom „indokait” igyekeznek feltárni, s természetesen attitudinális, érzelmi, morális (jóindulat, lelkiismeretesség, altruizmus) alapokra helyezik a nagyobb hangsúlyt. Az itt megadott definíció mindkét irányzat számára elfogadható. 3) Azzal a kitételrel, hogy „nem számít ennek ellenkezőjére,” a nem kognitív megközelítést hangsúlyoztam, illetve azt, hogy egyes bizalmi viszonyok nem egyetlen ügyre, cselekvésre vonatkoznak, hanem tartós kapcsolatra is, amelyekben az állandó tudatosítás, a bizalom kérdésének napirenden tartása nem egyszerűen szükségtelen, hanem adott esetben kifejezetten kontraproduktív. Aki állandóan azon töpreng, hogy valóban megbízhat-e a másikban, az valójában *már nem is bízik* benne; illetve aki újra és újra *bizalmat kér*, az könnyen oda jut, hogy csupán bizalmatlanságot gerjeszt maga ellen. 4) Végül a meghatározásban számításba vettem, hogy vannak bizalmi viszonyulások, amelyeknek az érintettek a szó teljes értelmében nincsenek feltétlenül a tudatában; mások ellenben igen, vagy ők maguk csak bizonyos helyzetben tudatosítják magukban, hogy kapcsolatuk a másik emberrel bizalmi jellegű (volt). Egy-egy váratlan krízishelyzet, pozitív vagy negatív sokk ráébreszthet bennünket arra, hogy a másikban mennyire megbíztunk az adott pillanatig; anélkül, hogy ennek különösebben a tudatában lettünk volna. A meghatározásnak ez az eleme kétségtelenül meglehetősen diffúzzá, empirikusan nehezen kezelhetővé teszi a bizalom fogalmát, ám a valóságot nem tehetjük zárójelbe. A szakirodalomban sajnálatos módon nagyon kevés szó esik erről a mozzanatról.⁷

Mielőtt a „bizalmi válság” jelentését ezek után összeraknánk, még két gondolati szálat kell elvarrunk.

Az egyik arra vonatkozik, hogy vajon mi a viszony a szóban forgó jelenségek és ellentéteik között. A viszonylag jól meghatározható 'válság' ellentétét meglehetősen nehéz egzakt módon leírni, valamilyen normálállapotra, rendezett körülményekre, boldogság-, illetve elégedettségi indexekkel mért szociológiai-gazdasági környezetre lehet gondolni. Azt azonban valószínűnek tartom, hogy mint a legtöbb hasonló, politikailag is gyakran használt fogalom esetében, a

válsághelyzet értelmezésénél is szükség van legalább homályos elképzelésre az ellentétes fogalommal kapcsolatban, amely tehát a valamilyen értelemben „normális” körülményeket jelent.

A bizalomnak az ellentéte, a bizalmatlanság jóval erősebb kontúrokkal rendelkezik (s így voltaképpen harmonikusabb is volna „bizalmatlansági válság”-ról beszélni). A bizalmatlanság nem egyszerűen a bizalmi viszonyokban bekövetkező törés, hanem a jóindulat, a kompetencia, a lelkiismeretesség és más fontos, a bizalmat konstituáló affektív, attitudinális, prudenciális és morális tényezők ellentétének (rosszindulat, inkompetencia, lelkiismeretlenség, korrupció, félelem) a dominánssá válása magánkapcsolatokban és közösségi szinten egyaránt. A bizalommal kapcsolatos és általában vett pozitív értékelésnek éppen az az oka, hogy a bizalmatlanságot nagy rossznak tekintjük, tehát a két viszonyt nagymértékben egymáshoz képest érzékeljük annak, ami. Persze tudvalevő, hogy a bizalomnak is vannak, lehetnek káros vagy nemkívánatos fajtái, esetei. Ilyen a vakbizalom vagy a közös rossz elkövetésén alapuló cinkos bizalom. De arra is gondolni kell, hogy bizonyos fokig minden erősen bizalmi viszony – pszichológiai okokból – bizalmatlansági viszonyokat is indukálhat; a kizárt vagy magát kizártnak érzékelő harmadik személyben például nőhet a bizalmatlanság, s ugyanez vonatkozik a csoportokra is: az etnikai csoportok közötti konfliktusok kiéleződése együtt jár a csoporton *belüli* bizalmi viszonyok erősödésével, ami pedig a csoporton kívüli bizalmatlanság erősödését okozhatja).

Ugyanakkor a bizalom és a bizalmatlanság együttvéve sem írja le teljesen a lehetséges „bizalmi jellegű viszonyulások” tartalmát! A „bízni” és a „nem bízni” között elég széles spektrum helyezkedik el, amelyen a „se nem bízom, se nem nem bízom” kapcsolatai találhatóak.⁸ Itt főleg az idegenek közötti interakciókra kell gondolni, márpedig ezek a modern társadalmakban egyre nagyobb jelentőségűek. Gondoljunk a közlekedésre, vagy azon belül a tömegközlekedésre: gyakran kerülünk igen közeli fizikai kapcsolatba idegenekkel metrón, buszon; sokszor „éles” helyzetben és tartósan, mint a repülőgépen; s nem tudjuk, hogy a mellettünk álló-ülő ember nem súlyosan fertőző-e, nincsenek-e terrorista szándékai, nem súlyosan depressziós-e, akitől a következő pillanatban bármi kitelik. Ezek a félelmek teljesen racionálisak lehetnek, s mivel a bizalomhoz szükséges feltételek ellenőrzésére nincs módunk, a nagyfokú bizalmatlanság látszik a helyénvaló „default”-beállítódásnak; többnyire mégsem eszerint járunk el. Mindazonáltal vonakodnánk azt mondani, hogy csak azért, mert nem nem bízunk meg a körülöttünk lévőkben, kifejezetten megbízunk bennük. Fölvethető, hogy itt egyáltalán nincs szó sem bizalomról, sem bizalmatlanságról. Ez lehet, mégis, szükség esetén egy ilyen „primordiális” viszonyrendszerből igen gyorsan kialakul (pl. egy baleset, egy rosszullet kezelésénél) egy masszív bizalmi vagy bizalmatlansági hálózat a résztvevők között, ami arra utal, hogy

a korábbi, „felkészülési” folyamatnak illetve helyzetnek mégis csak volt valami köze a kifejezett, „pozitív” bizalomhoz vagy bizalmatlansághoz.

Másodszor tisztázni kell, hogy hogyan tudjuk koherens módon együtt kezelni a válságot, amely kollektív, közösségi szintű jelenség, és az alapvetően személyes fogalomként meghatározott bizalmat vagy bizalmatlanságot. A megoldáshoz fontoljuk meg, hogy a nem személyekbe vetett bizalom értelmezhető-e, s ha igen, miképpen. A szakirodalomban van olyan nézet, amely az intézményekbe, elvont szabályokba vetett bizalom fogalmát elveti, a kívánatos koherencia megteremtését lehetetlennek nyilvánítva, illetve az intézmények legitimitását nem bizalmi kérdésnek tartva. Mások fordítva gondolják, s az intézmények elkerülhetetlen személyes mozzanatait (képviselők, ügyintézők, vezetők) hangsúlyozzák. A magam részéről úgy vélem, hogy az intézményekbe vetett bizalom vizsgálata valóban nehezen kezelhető kérdéseket vet föl, s helyesebb, ha az intézmények (esetleg: eljárások, szokások, normák, szabályok) működésének eredményességével, hatékonyságával kapcsolatban a „ráhagyatkozás”, a „megbízhatóság” (*reliance*) kérdését vizsgáljuk, empirikus kutatásokban is. Így pl. jobb, kevésbé félreérthető, illetve könnyebben értelmezhető válaszokhoz jut a kérdező, ha nem azt a kérdést teszi föl, hogy „mennyire bízik ön a rendőrségben?”, hanem azt, hogy „megbízhatónak tartja-e a rendőrséget / a rendőrség működését?” Ha a kérdező a bizalom kérdését veti föl, úgy, ahogyan azt a személyes kapcsolatokban szoktuk, akkor óhatatlanul az adott intézményhez kötődő személyek teljesítménye felé „torzít”, ami persze lehet kívánatos és fontos eredmény, de éppenséggel félrevezető is.⁹ A modern államoknak mint bürokráciáknak, a modern demokratikus politikai mechanizmusoknak (választások) és elveknek (népszuverenitás, ill. annak közvetett gyakorlása, hatalommegosztás, fékek és ellensúlyok, alkotmány) rendszerint éppen az az értékük, hogy személyes teljesítményektől függetlenül is „megbízhatóan” működnek, ennél fogva a velük kapcsolatos bizalmi kérdés fölvetése valódi értékük és jelentőségük tekintetében bizonytalanítja el a polgárokat. Ugyanakkor egyetlen intézmény, norma, szabály „működtetése” sem nélkülözheti a személyes emberi cselekvést, döntést, függetlenül azok rutinizáltsági fokától. Ezért soha nem *egészen* félrevezető az intézményekbe vetett bizalom iránt sem érdeklődni.¹⁰

A probléma kezelését azzal egyszerűsítem, hogy a továbbiakban a bejáratott, rutinszerűen működő (és rendszerint viszonylag magas „bizalmi indexet” produkáló), bürokratizált, illetve a politikai közösséget leginkább érintő politikai folyamatoktól viszonylag távol lévő intézményeket figyelmen kívül hagyom, csakúgy, mint a még elvontabb szinten elhelyezkedő szabályok, elvek, eljárások, normák lehetséges bizalmi problémáinak tárgyalását. A pártok, politikai elitcsoportok, parlamenti és önkormányzati képviselők, magyarán a politikusok és választók (felhatalmazóik) ugyan maguk is intézményesülnek (a pártok, a parlament, a helyi testületek, illetve a „választóközönség”, a „választókerület” stb. nem *ad hoc* csoportosulások, hanem vagy történettel, identitással, eljá-

rásrenddel stb. rendelkező intézmények, vagy legalábbis jogilag, filozófiailag körülhatárolt közösségek), de a politikának sokkal személyesebb aspektusait hordozzák, mint a bíróságok, a közigazgatási apparátusok, a hatóságok, a fegyveres testületek, noha ezek is a közhatalom részei, s mint ilyenek a politikai közösség politikai karakterének igen fontos alakítói.

Így annak ellenére, hogy a nagy létszámú demokratikus politikai közösségekben a politikusok és a választók között a személyes kontaktusok, interakciók intenzitása és sűrűsége jóval kisebb, mint kisebb közösségekben, részben a tömegkommunikáció, részben a demokrácia belső logikájának hajtóereje mindenképpen lehetővé és értelmessé teszi azt a föltételezést, hogy a választók és a politikusok között valamilyen mértékben személyes bizalmi viszony van.

E két gondolati szál elvarrása után megpróbálkozhatunk a politikai közösséget érintő bizalmi válság körülírásával. *Ez olyan kollektív diszkomfortérzet, amely a politikusok és a polgárok közötti bizalmi viszonyok szokásos alapját, indokát adó tényezők (kompetencia, jóindulat, lelkiismeretesség, érdekezésség stb.) széles körben érzékelt meggyengüléséből vagy meglétük kétségessé válásából ered, amelyet az érintettek vagy kifejezetten bizalmatlanságként, vagy a bizalom hiányaként írnak le és tudatosítanak, illetve ennek megfelelően cselekszenek és viselkednek.*

POLITIKAI BIZALMI VISZONYOK

Nagy létszámú közösségekben, mint a politikai közösség is, igen sok bizalmi viszonyelem van, s természetesen aligha adható meg olyan objektív küszöbszám vagy mérce (hány ilyen viszonyt kell megszűnnie vagy megkérdőjeleződnie, illetve milyen mértékben), amelynek átlépése a bizalmi válság diagnosztizálásának egyértelmű indoka volna. Számolni kell azzal is, hogy – mint más válságok – a bizalmi válság is öngerjesztő lehet; továbbá mindazokkal a problémákkal, amelyek abból adódnak, hogy a bizalom egyes típusai (kognitív, nem kognitív és nem reflexív) sokszor egymás ellen is hathatnak. Ezért a továbbiakban is az elméleti, logikai összefüggések számbavételénél maradok. Az áttekinthetőség kedvéért ezeket sematikus összefoglalom.

A nyílt bizalmi viszonyulásokat jelentenek. A bizalmi viszony mint viszony értelemszerűen legalább kétszereplős, azaz minden nyílt két szereplőt köt össze. Ahogy jeleztem, lehetséges, de nem szükséges, hogy egy bizalmi viszony kölcsönös legyen, ezért nem egy kétirányú, hanem két egyirányú nyílt tüntetem föl mindenhol. A már meghatározott korlátok között négy szereplőt különböztetek meg, azaz két vezető politikai aktort (egyént vagy csoportot, pl. pártot) és két nem vezető politikai aktort (ugyancsak egyént vagy csoportot). A határok nem mindig egyértelműek, így pl. egy politikai párt tagjai bizonyos értelemben az alsó, egy másik értelemben a felső szinthez tartoznak (maguk is viselkedhetnek politikai döntéshozóként, vezetőként, de egyszerű „tömegként”,

mezei támogatóként is). Ezzel a mostani szempontból mellékes problémával a továbbiakban nem foglalkozom.

Mindenekelőtt arra kell felfigyelnem, hogy mindkét szinten két (értsd: legalább két, de akár több) szereplő különböztetendő meg. Ez azt a tényt hivatott megjelölni, hogy a politikai tevékenység inherens módon hordoz konfliktusos mozzanatokot is. Ezt a tényt a plurális politikai rendszerek nyíltan vállalják, más rendszerek esetleg igyekeznek elleplezni, de csak ritkán sikerrel. A politika részben, ám szükségképpen konfliktusos természetének politikaelméleti háttere jól ismert, ezt nem részletezem. A bizalom ugyanakkor éppen nem a két fél érdekeinek ellentétét, hanem összeegyeztetését, sőt, kifejezetten azonosságát tételezi föl. A politika világában ezért – ahogy ezt Hardin is hangsúlyozza – a bizalom kérdését eleve célszerű „bizalmatlanul” kezelni, s ez nem csak a kutatóra, hanem a résztvevőkre is vonatkozik. Természetesen a konfliktus mellett a kompromisszum, a konszenzus, az egyetértés, a közösségvállalás nélkül sincs politikai közösség, sőt, mivel a társadalomban föllépő konfliktusok megoldásának, kezelésének, mederben tartásának nincs más módja, mint a valamilyen elfogadható politikai eljárásrend szerinti megegyezés, ezért a bizalmi viszonyok teljes száműzése biztosan túllépés a célon. Mármost ha a konszenzus és a diszszenzus vagy konfliktus mindig együtt van jelen a politikai viszonyokban, ha nem is azonos súllyal (ez ugyanis a cselekvést lehetetlenné tenné), sőt, részben ez a jelenség teszi politikáivá ezeket a viszonyokat,¹¹ akkor a bizalom ezekben a viszonyokban meglehetősen sajátosan alakul. Nem azzal kell számolnunk, amit Carl Schmitt vélhetően erről gondolna, hogy ti. a barátstátus automatikusan a bizalmi, az ellenségstátus a bizalmatlansági viszonyt alapozza meg, hanem azzal, hogy minden politikai kapcsolatban egyszerre jelenik meg a bizalom és a bizalmatlanság, vagy – adott esetben – a kettő között húzódó tér.

Azt, hogy sokféle társadalmi kapcsolatot színez a politikai bizalom, Claus Offe (1999) is kiemelte, de nem részletezte. A magam részéről – a fenti ábrát követve – négy politikai kapcsolattípust különböztetek meg. Az egyik *a*) a polgárok (egyének és csoportok) közötti politikai bizalom (az alsó négyzetben belüli nyilak). A másik *b*) a politikusok (egyének és csoportok) közötti politikai bizalom (a felső négyzetben belüli nyilak). A harmadik *c*) azonos táborba tartozó polgárok és a politikusok közötti politikai bizalom (az alsó és felső ellipszisek közötti nyilak). A negyedik *d*) pedig a politikusok és a polgárok összessége („elit” és „nép”) közötti politikai bizalom (a négyzetek közötti nyilak). A továbbiakban ezeket veszem sorra, mégpedig a bizalom definíciójában említett alapjainak, illetve elemeinek segítségével.

A polgárok közötti politikai bizalom

Tömegtársadalmakban rendszerint egyszerre figyelhető meg bizonyos klasszikus kapcsolatok meggyengülése (közös normák, tradíciók stb.) és új kapcsolatok megerősödése. Ezek között a nemzeti érzület a legfontosabb, s ráadásul ez jellegzetesen politikai viszony. Sokféle nemzeti érzület van és lehetséges, köztük egészen racionális-morális jellegű és affektív, érzelmi jellegű egyaránt, s persze ezek a valóságban rendszerint keverednek is. Ezért a honfitársi, nemzetközi viszonyok jól vizsgálhatók bizalmi viszonyokként is. Értelemszerűen ennek a viszonyoknak a jelentősége akkor kiemelkedő, ha külső fenyegetés éri az adott politikai közösséget, hiszen ilyenkor válik egyáltalán az egyszerű polgárok számára is közvetlenül elérhetővé a politikai cselekvés lehetősége (aminek persze adott esetben nem feltétlenül örül, gondoljunk Bibó István nevezetes megállapítására a kelet-európai parasztság számára a történelem által könyörtelenül föltett nemzeti sorskérdések sokaságára). A bizalmi viszony egyik alapját jelentő közös érdek ilyenkor a megmaradás, a lét kérdése, ami rendkívül erős alapot ad, hosszú és tartós háborúk megvívására is alkalmassá téve az adott közösséget. A másik polgár jóindulata, politikai kompetenciája, egyéb morális erényei ilyen esetekben mellékessé válnak. Az érdekes az, hogy a nemzeti összetartozás bizalmi viszonyaiban a kognitív és nem kognitív elemek egyszerre és egyformán erősen jelennek meg, helyesebben a megmaradás, a lét kérdései bizonyos fokig *túl vannak* a kognitív és nem kognitív felosztáson: a létebeli fenyegetettség egyszerre érzés és tudat, egyszerre hiperracionális és hiperaffektív.

Értelemzhető-e egyáltalán a bizalom többi, a közös érdeken kívüli alapja, indoka a nemzeti közösségként felfogott politikai közösség tagjai között? A jóindulat, a lelkiismeretesség, a morális erények vélhetően nem, illetve nem a mindennapokban szokásos értelemben, hiszem – a fentiek szerint – ez a fajta kapcsolat csak ritkán válik élessé. Viszont éppen a létkérdésjelleg miatt a bizalmatlanság mint fenyegetés, veszély különösen is súlyos lehet sokak szemében, akik éppen ezért állandóan vizsgálni, ellenőrizni kívánják a kérdéses politikai bizalmi viszony alapjainak meglétét. Érzelmeket és ritkán használatos erényeket ellenőrizni persze elég nehéz, nem véletlen, hogy a nemzeti érzület, a nemzettudat minősége iránt aggódók a polgárok nemzeti kérdésekben való *kompetenciáját* igyekeznek ellenőrizni, fejleszteni, elmélyíteni és így tovább, persze minduntalan beleütközve a bizalom egyik klasszikus problémájába, hogy a bizalom „fejlesztése” adott esetben nem más, mint a bizalmatlanság „gerjesztése.”

Természetesen nem csupán a nemzeti érzület, a nemzetközi viszony az egyetlen politikai bizalmi kapcsolat a polgárok között. A demokratikus hatalmi berendezkedés számtalan további lehetőséget ad a politikai részvételre, sőt, kötelességként el is várja ezt a polgároktól. A közös ügyek intézése politikai

kapcsolatokat alakít ki, s ezek közismerten fontosak úgy a republikánus felfogás, mint a különféle bázisdemokrata, „civilpolitikai” ideológiák számára. Ez a fajta polgárok közötti politikai kapcsolat kevésbé van kiélezve a megmaradás, a lét kérdéseire, de ez a dimenzió sem hiányzik belőle. A köztársaság vagy a demokrácia védelme olykor komoly áldozatokat is megkövetelhet, s kérdés, hogy egy polgár mennyire számíthat társai republikánus/demokratikus elkötelezettségére. Van-e olyan kompetencia, amelynek megléte vizsgálható? Itt is Bibóra utalok, akinek aforizmáját: demokratának lenni annyit tesz, mint nem félni, nem véletlenül emlegették a rendszerváltás során olyan gyakran, s ma is jól ismertnek mondható. A demokrácia iránti lelkesedés, elkötelezettség persze nem csak a félelemmel, illetve annak ellentétével, a „közbátorsággal” (ami eredetileg közbizalmat is jelentett) van összefüggésben, hanem számos további „polgári erénnyel:” a magán- és a köztulajdon tiszteletével, az igazságosság és a jogrend iránti érzékkel, a törvénykövető magatartással, a demokratikus eljárások preferálásával – a sor hosszan folytatható. Értelemszerűen ezek a képességek, erények – ahogy írtam – „éles” helyzetben (polgárháborús helyzet, a szabadság fenyegetettsége) szükségesek igazán, de a nemzeti érzülettel ellentétben a demokrácia mindennapos működésében is elengedhetetlenek. Egy törvényszegés, bűncselekmény, főleg és elsősorban akkor, ha nem „családi-rokoni” kapcsolatrendszerben, hanem idegenek között, idegenek rovására történik, mindig hordoz magában valamilyen politikai dimenziót is, ahogy Hobbes és Locke egyaránt kiemelte. Egy morálisan fontos törvény megszegése nem egyszerűen az erkölcsi rend elleni lázadás, hanem a politikai rend felforgatása, a politikai közösség megtagadása is. Nem egyszerűen a közkerkölcöt, hanem a „közbátorságot” is megrendíti.

A legnagyobb nehézséget kétségkívül az okozza, hogy a republikánus / demokratikus politikai bizalmi kapcsolat a polgárok között szükségképpen meg van terhelve a politika kettős, konfliktusos és konszenzusos természetével. Egyáltalán nem könnyű a politikailag más véleményen lévő polgártárssal politikai bizalmi viszonyban maradni, ami nem egyszerűen annak demokratikus elkötelezettségét, a *totális* győzelem akarásáról való hihető, hiteles lemondását, hanem a politikai ellenfél ellentétes nézeteinek pozitív elfogadását is jelenti.¹² Magyarán az ellenfeleknek nem csupán a demokrácia elvont eszméje és/vagy gyakorlati, részben magánhasznai érdekében, hanem – tudásuk és kompetenciájuk töredékes, esetleges voltának belátása után – az ellenfél eszmei, elvi igazságának részleges vagy bizonyos értelemben vett elismerése, elfogadása miatt is okuk lehet bízni egymásban. De ez kétségkívül igen komoly morális és intellektuális erőfeszítéseket tételez fel, s még nehezebbé teszi a kívánatos színvonalú politikai bizalom kialakulását a polgárok között, hiszen megfelelő történelmi tapasztalatok híján, illetve ellenkező hatású történelmi tapasztalatok alapján könnyen juthatnak arra a következtetésre, hogy az ellenfél egyáltalán nem is képes egy ilyen kényes bizalmi viszonyt kialakítani és fenntartani.

Empirikusan is hasznosítható tanulságként annyit mindenképpen szeretnék rögzíteni, hogy a politikai bizalom kutatása során minden mást megelőzően tisztázandónak az alábbi kérdéseket látom. Hogyan tematizálhatjuk a polgárok közötti politikai jellegű bizalmi viszonyokat? Ezeknek milyen főbb típusait különböztethetjük meg? Milyen indokokat érdemes föltételeznünk ezek mögött? Hogyan kezeljük a politika inherensen kettős – konfliktusos és konszenzusos – természetét a bizalmi viszonyok keretein belül?

A politikusok közötti politikai bizalom

Ezt a viszonylatot az előbbtől azért érdemes megkülönböztetni, illetve külön tárgyalni, mert bár az előbbieken elmondott szempontok itt is mérvadóak (ezeket nem ismételtem meg), a politikusok és csoportjaik között a polgárokkal és csoportjaikkal szemben rendszerint fennáll (1) a személyes ismeretség és (2) valamiféle szakmai- illetve elittudat.

A személyes ismeretség jelentősége a bizalmi viszonyok esetén kiemelten fontos, annak hiánya kifejezetten megoldandó feladattá teszi a bizalom fogalmának értelmezését. A politikai vezetőrétegen, eliten (ami lehet országos és helyi szintű is) belül ez a személyes ismeretség rendszerint adott. Természetesen nem mindig közvetlenül, de rendszerint könnyen hozzáférhetőek olyan személyes információk, amelyek a politikusok közötti kapcsolatok alakulásában döntő fontosságúak. A bizalom tekintetében itt inkább az a kérdés, hogy milyen mértékben tolódik el a bizalom elemei között a kognitív elem javára a kapcsolat lényege. Ugyanis minél kalkulatívabb, racionálisabb, haszonelvűbb ez a viszony, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy megszűnik valódi értelemben vett bizalmi jellegű lenni, s átadja helyét a ráhagyatkozással, vára-kozással jellemezhető viszonyulásnak. A személyes információk a politikában éppoly racionálisan hasznosíthatók, mint az üzleti szférában, sőt, gyakran ezek jelentik a valódi, igazán hasznosítható tőkét. Ennélfogva az eliten belüli személyes ismeretségek alakulását döntően befolyásolja, hogy a résztvevők egymásról szerzett információi nem annyira a bizalom, hanem racionális, érdekvezérelt cselekvés magyarázatában kapnak helyet. Más szóval ezek az ismeretek nem a másik jóindulatának megalapozására, hanem viselkedésének előrejelzésére lesznek alkalmasak.

Ezt a vonást, amely a politikusok közötti bizalmi viszonyok fontosságát empirikus értelemben mérsékli, bizonyos fokig ellensúlyozza a közös hivatás és „szakmaiság” tudata, a politika üzemszerű működésének fenntartásában való közös érdekelttség. Ez vélhetően főleg olyankor fontos, amikor új szereplő érkezik az „üzembe” (a választások után gyakran nem egy, hanem egyszerre sok), akinek meg kell tanulnia a szakmát, bizonyos kompetenciákat el kell sajátítania, s ezeket távolról sem csak a saját táborának, csoportjának politiku-

saitól (akikkel főszabályként, s ezt nem szabad elfelejteni, a politika alapvető sajátosságai miatt potenciális versenyhelyzetben van!), hanem az ellenfelektől is tanulja. Az ilyen jellegű bizalmi viszonyt tovább erősítheti, ha az „üzem” (eljárások, intézmények, szabályok, kompetenciahatárok) kialakítása közös munka (alkotmányozás vagy azzal egyenértékű törvényalkotás) eredménye. Az ebben közvetlenül részt vevők, politikai ellentétek ellenére is, bizonyos mértékben egyformán érdekeltek abban, hogy alkotásuk fennmaradjon, kiállja az idők próbáját, magyarán itt a bizalmi viszony egyik fontos alapját adó érdekazonosság, illetve kölcsönös és nem haszonelvű érdekbeszámítás meglétével is számolhatunk.

Az azonos táborba tartozó politikusok és polgárok közötti bizalmi viszony

Ezekben a bizalmi viszonyokban a politika konfliktusos jellege értelemszerűen háttérbe szorul, ennél fogva a legerősebb vagy klasszikus bizalmi jellege vélhetően ezeknek a politikai kapcsolatoknak van. Egyúttal azt is várhatjuk, hogy a bizalom kognitív elemei mellett erőteljesebben jelentkeznek a nem kognitív, attitudinális-affektív elemek. Ez nem azt jelenti, hogy a kognitív elemeknek semmi jelentőségük sincs, hiszen – normális demokratikus környezetet föltételezve – a választási siker vagy sikertelenség egyértelműen értékelhető kompetenciakritériuma az adott tábor vezető politikusoknak. A súlyos sikertelenség az erős affektív szálakat is megszakíthatja. Sőt, ahogyan azt az amerikai elnökválasztások klasszikusan példázzák, egy-egy tábor szavazói, támogatói saját politikusaik „kiválasztásánál,” bizalmi viszonyaik alakításánál figyelembe veszik azt is, hogy kedvenc, vagy bizalommal kitüntetett saját politikusaik milyen bizalomra számíthatnak az *ellenfél* táborában. A kognitív elemek tehát itt sem elhanyagolhatók, a kiinduló állítás csak annyit tartalmazott, hogy a nem kognitív elemeknek viszonylag nagyobb súlya van az ide sorolt politikai bizalmi kapcsolatokban. Az elvi-ideológiai hitelesség, a morális erények, a személyes múlt, a kifogástalan és példászerű magánélet még egy adott helyzetben sikertelen politikus számára is biztosíthatják a túlélést.

Persze – ellentétben az előző kapcsolattal – a személyes ismeretség lehetőségei itt csekélyebbek, holott a személyes kapcsolat a bizalom fontos összetevője. Ezt a legtöbb modern, néppártot vagy kifejezetten médiapártot vezető politikus igyekszik is ellensúlyozni, illetve pótolni; s a politikai sikeresség/sikertelenség helyett lehetőleg a bizalmi viszonyt tartósabbá tevő nem kognitív, a kompetencia kérdéseit háttérbe szorító momentumokat kiemelni; illetve a vezetői kompetencia szűkebben racionális, szakmai kérdéseit minél jobban feloldani a „bizalomra méltóság” különböző egyéb szempontjaiban.

Ennél a kapcsolattípusnál fel kell hívni a figyelmet egy fontos aszimmetriára is. Az ábrán minden kapcsolatot két nyílal jeleztem, hogy ne sugalljak

automatikus kölcsönösséget. Ez itt válik először fontossá. Nemcsak a támogatóknak, a saját tábor választóinak a politikusba vetett bizalma érdekes, hanem a fordítottja is. A politikus számára is fontos kérdés, hogy mennyire bízik meg saját táborában, támogatóiban. Az nem kétséges természetesen, hogy úgy kell tennie, mintha megbízna, ellenkező esetben a felé irányuló bizalmat nyilvánvalóan megingatná. De, különösen nagy néppártok esetében, amelyeknél a párttagság, a bevethető aktivisták létszáma és a választási sikerhez szükséges választói létszám között több nagyságrendi különbség van, a politikusnak rendszerint el kell gondolkodnia azon, hogy az egyes választói csoportjaiban mennyire bízik meg, illetve a többi csoportban tud-e önmaga iránt bizalmat gerjeszteni. Ez igen kényes dolog, hiszen a bizalom egyes elemei és egyes alapjai, ahogy többször jeleztem, egymás ellen is hathatnak, illetve ördögi köröket idézhetnek elő. Egy választói csoport inkompetenssé, előítéletessé, a politikai ítélőképesség hiányában szenvedővé, vagy egyszerűen rosszindulatúvá nyilvánítása vélhetően nem növeli a bizalmat az ő körükben, de növelheti a bizalmat a saját támogatók között. A nyers érdekezésség kijelentése (osztályhelyzet, konkrét juttatások megígérése) erős bizalmat is gerjeszthet a politikus iránt, de az esetleges szükséghelyzetben, az ígéretek betartásának ellehetetlenülésekor nagyon gyors bizalomvesztés következhet be, amelyet már nem lehet mással pótolni. A bizalom kérdésének napirenden tartása a saját táboron belül éppenséggel alá is áshatja a bizalmat; de megtörténhet ennek a fordítottja is. Ugyanígy: a bizalom kérdésének fel sem vetése adott esetben jót tehet a bizalmi viszony fennmaradásának, de a politikust el is bizonytalaníthatja, s így máris a bizalmatlanság légkörét teremti meg.

A politikusok és a polgárok közötti bizalmi viszony

Negyedikként vegyük szemügyre a talán legnehezebben értelmezhető politikai bizalmi viszonyt, amelyet – leegyszerűsítve – a nép és az elit, illetve a választók és a politikai vezetők közötti viszonynak is nevezhetünk. Az értelmezés nehézségének okait könnyű belátni: mindkét „szereplő” kollektívum, ezért itt a személyesség mozzanata egyáltalán nem értelmezhető, csak analóg módon; az „elit” és a „nép” is megosztott, illetve a megosztottságon kívüli (főntebb elemzett) konzenszuális mozzanatok gyakran meglehetősen gyengék. Mindazonáltal a modern demokrácia a népfeltség elve nélkül működésképtelen, ennél fogva a „nép” valamilyen módon mégis csak politikai szereplő, „akire” ráadásul nem pusztán fiktív, hanem sok országban nagyon is valóságos intézmények, pl. a népszavazás működtetése van rábízva. A politikai vezetés szintjén pedig a „törvényhozás” ugyanígy kormány és ellenzék közös felelőssége, még ha a konkrét törvények tartalma természetesen a többség akaratát tükrözi is. Ennél fogva nem teljesen értelmezhetetlen az a kérdés, hogy a két szereplő között

a politikai bizalmi viszony milyen természetű. Mindazonáltal a bizalmiindex-kutatásokban gyakran fölöttébb kérdés, hogy mennyire bízik meg a válaszadó a parlamentben, a kelleténél jobban leegyszerűsíti a problémát.

A tömegdemokráciák – a már említett elvi alapok miatt – hajlanak a populista politikai „kiigazításokra.” Ezt a hajlamot részben éppen a bizalmi viszony politikai értelmezésének vágya idézi elő. A „nép” és „vezetője” között személyesebb kapcsolat lehet – nagyjából az előbbi típus mintájára –, mint a nép és a szükségképpen megosztott vezetői között. Andrew Jackson Amerikájától III. Napóleon Franciaországáig már a 19. század közepére létrejöttek a demokrácia afféle monarchikus változatai vagy annak kezdeményei, amelyek több tekintetben a demokratikus korok előtti politikai állapotokat is felidéztek. Számos európai demokrácia megtartotta a monarchikus államformát, amely a családias, humanizált bizalmi viszonyokat jeleníti meg a száraz, sokszor könyörtelennek gondolt politikai harc terepén. Hasonló jellegzetességek a köztársasági elnökök vagy más, paternalisztikus szerepkörként is felfogható politikai tisztségek „értékelésénél” is megfigyelhetők. Éppen *ezekhez képest* értékelődik le a „veszekedő gyerekek” szerepét betöltő parlamenti pártok, politikusok együttesébe vetett bizalom. A bizalommal oly nehezen összeegyeztethető konfliktusos helyzeteket a kollektív politikai psziché így mintegy kivetíti a parlamentre, megszabadul tőlük, hogy annál erősebb, megtisztult bizalmi viszonyban láthassa magát a pártok felett álló közszereplőkkel.¹³

További nehézséget jelent, hogy a „politikai kompetencia” mibenléte a választók számára (is) homályos. Az államigazgatás működésének, a kormányzás technikájának és a törvények minőségének megítélése nem könnyű, különösen az utóbbi, holott valószínűleg éppen ez a politikusi kompetencia egyik legfontosabb mérőeszköze. Ugyanakkor azok a felmérések, amelyek egy adott ország lakosságának általános elégedettségét, boldogságát, derűlátását igyekeznek számszerűsíteni, főleg nemzetközi összehasonlításban valamit talán elárulnak arról is, hogy milyen a törvények, a törvényes rend minősége, amelynek alakításába kétségkívül a politikai elit tud a leginkább beleszólni. Ezeknek a felméréseknek a politikai elitbe vetett bizalommal való összevetésére még nem láttam példát; de elképzelhető, hogy van ilyen: az elvi összefüggés mindenestre könnyen belátható.

A politikai vezetők viszonya a „néphez”, a „választókhöz” szintén ambivalens. Vannak országok, amelyekben egyáltalán nincs népszavazás, másutt pedig a „nép” igen korlátozott hatáskörrel rendelkezik csupán. A korlátozás indoka többnyire a kompetencia hiánya, de – kimondva, kimondatlanul – a felelősség, a lelkiismeretesség, a jóindulat hiánya is (gondoljunk a halálbüntetés, az idegenekkel, egyes etnikumokkal kapcsolatos törvények várható népszavazási sorsára a legtöbb országban), ami a politikai vezetésnek a nép megbízhatóságával kapcsolatos igen súlyos kételyeit fejezi ki. A választásokon ezzel szemben ritkán lehet sikert elérni olyan megfogalmazásokkal, amelyek

megsértenék bármely választónak azt az érzékenységét, hogy szabadon és szuverén módon képes dönteni, jöllehet a megtévesztettség, előítélet-vezéreltség szemrehányásai – ahogy az előbbi pontban említettem – a mindenkori *ellenfél* táborával szemben olykor megfogalmazódnak. A populista, elitellenes pártok rendszerint éppen ezt a többnyire látens, de gyakran jól dokumentálható bizalmatlanságot aknázzák ki.

A politikai bizalmi válság ezek alapján igen sok jelentésréteggel rendelkezik. A bizalmi viszony eleve sokszínű, számos elemből álló, egymást részben kiegészítő, részben egymást erősítő vagy gyöngítő indokból keletkező viszony, amelyet a bizalmatlanság, valamint a bizalom és a bizalmatlanság közötti „senkiföldje”, illetve nem tudatosított tényezők egyaránt meghatároznak. Ezt a sokdimenziós viszonyt ráadásul nem egy, hanem többféle politikai viszonyban kell értelmezni. *Így általános „politikai bizalmi válságról” felfogásom szerint gyakorlatilag soha nem érdemes beszélni, annál inkább az egyes viszonylatokban fellépő szereplők közötti bizalmi válságokról.*

A MAGYAR BIZALMI VÁLSÁG

Ebben az utolsó, rövid részben a magyar politikai állapotokat pusztán az előbb elmondottak merő illusztrációjaként idézem föl, minden empirikus verifikációs igény nélkül.

A rendszerváltás, a diktatúrából demokráciába történő átmenet, párosulva egy igen konfliktusos és „terhelt” történelmi múlttal, a polgárok közötti bizalom problémáit nagyon súlyossá teszi. Semmi csodálkoznivaló nincs azon, hogy a polgárok többsége minden bizonnyal súlyos bizalmi válságot érzékel a közvetlen politikai kapcsolataiban. A rendszerváltást követő néhány év erre kifejezetten rá is erősített, hiszen ebben az időben zajlott a harc „lelkekért,” egyfelől az elégséges „nemzettudat (-érzület),” másfelől az elégséges „demokráciatudat (-érzület)” terminusaiban. Ezek a harcok javarészt véget értek, de nem vagyok biztos benne, hogy nem okoztak újabb, tartósabb bizalmatlanságot nagyon sokakban. Azóta viszont kibontakozott egy másfajta, kevésbé nyilvánvalóan, de a korábban kifejtettek értelmében mégis egyértelműen politikai bizalmi válság, amelyet úgy jellemezhetünk, mint a törvényes / törvénytelen vagyonszerzés, a korrupció, az államnak való kiszolgáltatottság és a tőle való függőség polgárierény-torzító hatásai, amelyek lépten-nyomon tetten érhetőek a polgárok közötti interakciókban, a bizalmatlanságot és az ellenséges érzületet gerjesztve.

A politikai eliten belüli bizalmi viszonyokat, amelyeket a közösen végrehajtott rendszerváltás és az új köztársaság közös megalapításának élménye és tapasztalata, illetve a vele harmonizáló intézményi rend (pl. a kétharmados törvények, a parlament primátusa) elvileg megerősíthetett volna, egyfelől

a már említett kultúrharc, másfelől az eleinte rendkívüli volatilitást mutató párttámogatottságok nagymértékben erodáltak. Mára a politikai tér kvázi-kétpártrendszerre vált, amit az elmúlt két év eseményei sem rengettek meg, sőt, éppen ezért tulajdonképpen csak megerősítettek, s ez szintén a politikai konfliktusoknak, s kevésbé a konszenzusnak kedvez, s így a politikai eliten belül a bizalmatlanság tényezőit erősíti.

Az egyes politikai táborok és vezetőik közötti bizalmi viszonyokban nem találunk drámai eltéréseket a konszolidáltabb demokráciákban tapasztaltakhoz képest. Példa van a váratlan, sokszor meglepő bizalmi kötődések kialakulására és felbomlására (Gyurcsány, Medgyessy) éppúgy, mint a nem kevésbé „váratlan” ki nem alakulásokra és fel nem bomlásokra (Orbán 1994 és 2006) egyaránt. A politikai bizalom empirikus kutatásának talán legkevésbé érdektelen, helyesebben legérdekesebb eredményekkel kecsegtető terepe alighanem ez a típusú viszonyrendszer.

Az elit és a nép közötti bizalmi viszonyokkal kapcsolatban talán kevésbé konszolidált a helyzet (hozzá kell tenni, nemcsak nálunk, hanem pl. Franciaországban, Olaszországban is). A rendszerváltás Magyarországon elitügy volt, amelyből a tömegeket részben tudatosan és tőlük bevallottan félve zárták ki; ugyanakkor meglehetősen szélesre szabták a közvetlen demokrácia lehetőségeit, voltaképpen máig sem tisztázva, hogy ennek határai pontosan hol vannak. Ezért a „nép” és a „vezetői” közötti bizalmi viszony kérdése továbbra is nyitottabb, mint másutt: a 2008-as népszavazás várható megnyerése után mindkét nagy párt legalább egy fontos népszavazás megnyerését, illetve elvesztését könyvelheti el (a másik a kettős állampolgárság volt). A kétpártiságnak számos hátránya van, az egyik éppen a konfliktusok felerősödése miatti bizalmatlanság, de kétségtelen előnye, hogy viszonylag hatékonyan képes megakadályozni a populistá tendenciák érvényesülését, voltaképpen lehetővé téve, hogy azok az intézmények, illetve közszereplők, akik pártok „felett” állnak, megfelelő politikai bizalmi „ernyőt” tartsanak a politika egésze fölé.

Összességében az a benyomásom, hogy a tárgyalt politikai bizalmi viszonyok közül a bizalmi válság legalább kettőben, de talán háromban is diagnosztizálható, ha nem is számszerűsíthető módon. A politikai rendszer intézményei és mára kiforrt alakzatai ugyanakkor több fontos akadályt is állítanak a bizalmi viszonyok eróziója elé. Az empirikus kutatásokban mindenképpen érzékenyebben kellene foglalkozni a bizalom és a bizalmatlanság egymást erősítő és gyengítő, állandóan megszűnő és keletkező viszonyaival.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd a Leuveni Egyetem Public Management Institute honlapját: <http://soc.kuleuven.be/io/trust/etrust.htm>.
- ² Fontos eredmények találhatóak Putnam (2000) és Yamagishi (1994) munkáiban.
- ³ Medián (2006), Utasi (2002).
- ⁴ Fukuyama (1997).
- ⁵ Balázs (2002).
- ⁶ A meghatározáshoz figyelembe vett szempontok forrásai: Baier (1986), Becker (1996), Good (1988), Hardin (1999), Jones (1996), Lagerspetz (1998), Mansbridge (1999), Pettit (1995).
- ⁷ Kivétel: Lagerspetz (1998). Empirikus elemzés ehhez: Glanville–Paxton (2007).
- ⁸ Lásd Ullman–Margalit (2003).
- ⁹ A helyzet kicsit hasonlít az 'értékválság' kifejezéshez. Az értékválságot szóvá tevők rendszerint nem azt akarják mondani, hogy bizonyos, általuk különösen fontosnak tartott értékek mint olyanok vannak válságban, mert pl. érvényességük, értékvoltuk kétségessé vált, hanem azt, hogy az értékek tényleges követettségük szerintük a kelleténél gyengébb. Csakhogy az értékválság emlegetésével akaratlanul is azt az üzenetet közvetítik, hogy maguk az értékek kerültek válságba, ami könnyen értelmezhető úgy is, hogy azok már nem fontosak, kihalóban vannak, fölöslegesek, elértéktelenödtek – akkor viszont minek követni őket? A politikai bizalom hiányának efféle kritikátlan, lelkesítő interpretációjára jó példa Péterfi (2005).
- ¹⁰ A problémát tárgyalja Hardin (1999), Offe (1999), Warren (1999). Mindhárom fontos szöveg a politikai bizalmi viszonyok elemzéséhez, alapvető támpontul szolgáltak ehhez a tanulmányhoz is.
- ¹¹ Ehhez a felfogáshoz lásd Kolnai (2007 [1933]).
- ¹² Ezt a paradoxont részletesen elemzem: Balázs (2007), VIII. fejezet.
- ¹³ Akik vagy aktív politikai tőkeakkumulációra használják a közbizalmat, későbbi pályájukhoz, vagy – a történelem tanúsága szerint – politikai aprópénzre (pl. diktatúra bevezetése) váltják, nem ritkán elfelejtve, hogy ami igaz az egyik szerepkörben, az már nem igaz a másikban (gondoljunk III. Napóleon egyszerre lenyűgöző és siralmas pályájára).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baier, Annette (1986): Trust and Antitrust. In *Ethics*. 96, 231–261.
- Balázs Zoltán (2002): A bizalom fogalma. In *Századvég*. 2002. 2. 27–48.
- Balázs Zoltán (2007): *Politikai értékelmélet*. Budapest, L'Harmattan.
- Becker, Lawrence C. (1996): Trust as Noncognitive Security about Motives. In *Ethics*. 107, 43–61.
- Fukuyama, Francis (1997): *Bizalom: A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Budapest, Európa.
- Glanville, J. L. – Paxton, Pamela (2007): How do We Learn to Trust? A Confirmatory Tetrad Analysis of the Sources of Generalized Trust. In *Social Psychology Quarterly*. 3. 2007. 230–42.

- Good, David (1988): Individuals, Interpersonal Relations, and Trust. In D. Gambetta (ed.): *Trust, Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford, Basil Blackwell, 31–48.
- Hardin, Russell (1999): Do we want trust in government? In M. E. Warren (ed.) *Democracy and Trust*. Cambridge, Cambridge University Press, 22–41.
- Jones, Karen (1996): Trust as an Affective Attitude. In *Ethics*. 107, 4–25.
- Kolnai Aurél (2007): A politika tartalma. In *Századvég*. 2007. 1. 105–36.
- Lagerspetz, Olli (1998): *Trust: The Tacit Demand*. Dordrecht etc. Kluwer.
- Luhmann, Niklas (1979): *Trust and Power*. Chichester etc. J. Wiley – Sons.
- Mansbridge, Jane (1999): Altruistic trust. In M. E. Warren (ed.): *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 290–309.
- Medián 2006. október 27: Az intézmények iránti bizalom Magyarországon. URL = <http://www.median.hu/object.0FE03EBF-774C-4A7A-8D80-232BDF5414A2.ivy>
- Offe, Claus (1999): How can we trust our fellow citizens? In M. E. Warren (ed.): *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press): 42-87.
- Pettit, Philip (1995): The Cunning of Trust. In *Philosophy and Public Affairs*. 24. 202–225.
- Péterfi Ferenc (2005): Közbizalom és állampolgári részvétel a mai Magyarországon: egy felmérés eredményei. <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/365/1/16/>
- Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of the American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Ullman-Margalit, Edna (2003): Trust, Distrust, and In Between. In R. Hardin (ed.): *Distrust*. New York: Russel Sage Publications. 60–82.
- Utasi Ágnes (2002): *A bizalom hálója. Mikro-társadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest, Új Mandátum.
- Warren, Mark E. (1999): Democratic theory and trust. In M. E. Warren (ed.): *Democracy and Trust*. Cambridge, Cambridge University Press, 310–45.
- Yamagishi, Toshio – Yamagishi, Midori (1994): Trust and Commitment in the United States and Japan. In *Motivation and Emotion*. 18, 129–66.